

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılından Harf Devrimine Geçiş Sürecinde Botanik Kitapları

Emine ALÇİTEPE* - Galip ALÇİTEPE*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu bilindiği gibi 1699'da imzaladığı Karlofça Antlaşması ile çöküş sürecine girmiştir⁽¹⁾. Bir takım hamleler yapıldıysa da hiçbir sonuç vermemiş, ülke yöneticileri çözüm olarak batılılaşma yolunu terci etmiştir. Bu amaç doğrultusunda 1773'te Mühendishane-i Bahr-i Humayûn, 1793'te Mühendishane-i Berr-i Humayûn, 1827'de Tıbhane-i Âmire, 1834'te ise Mekteb-i Ulûm-i Harbiye açmıştır⁽²⁾. Bu arada ülkenin ayağına bağ olan Yeniçeri Ocağı 1826'da kaldırılırken⁽³⁾, 1839'da Tanzimat ilân edilmiştir. Mutlak yönetimin sınırlandırılmasını öngören aydınlar 1876'da Birinci Meşrutiyet'in kabulünü sağlamış, 93 Harbi'ni bahane eden Sultan II. Abdülhamid Meclis'i kapatmış ve otuz üç yıllık istibdat yönetimini başlatmış, 1908'te ayaklanan ordu Meclis'in yeniden açılmasını sağlamıştır⁽⁴⁾. 1914-1918 arası yaşanan Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile ayrılan devlet 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası işgale uğramış bu durum T. C.'nin ilânına değin sürmüştür. Yeni devletin amacı tam anlamı ile çağdaşlaşmadır. Bu yolda pek çok devrim yaşanacaktır. Eski ile bağları tamamen koparacak en önemli gelişme kuşkusuz, 1928 tarihli Harf Devrimi'dir.

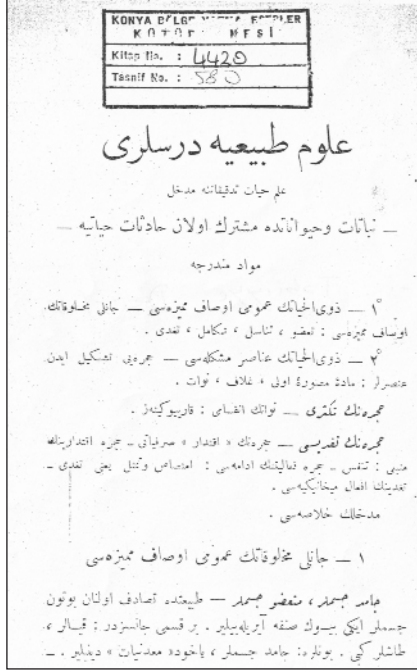
* C.B.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi, Manisa,

¹ İ.H.UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1982, c.IV. Bölüm I, s.1-120.

² Yahya, AKYÜZ, Eğitim Tarihi, Ankara, 1985 s.124-147.

³ E.Z.KARAL, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1983 c.V, s.143.

⁴ Bayram, KODAMAN, II. Meşrutiyet Dönemi, *Türkler*, c. 13, s.165 v.d.



Ana hatları ile özetlediğimiz bu süreçte temel bilimlerde de, çağdaşlaşma hareketine gidilmiştir. Botanik bunlardan biridir. Çalışma konumuz olan bu bilim dalı ile ilgili ilk dersler bugünkü adıyla Tıp Fakültesi'nde verilmiştir. İlk Türkçe metin bu dönemde 1834'te İshak Efendi tarafından kaleme alınmıştır. İshak Efendi, *Mecmua-i Ulûm-i Riyasiye* adlı kitabının dördüncü cildinin sondan üçüncü makalesinin beşinci bâbı olan altı buçuk sayfalık risalesinde bitkilerin faydalı yönlerine yer vermiştir⁽⁵⁾ Amatörce dahi olsa sistematikte ilgili bilgilerin yer aldığını gözlemlemekteyiz. Örneğin bitkiler “eşcar-ı kebire” (- büyük ağaçlar), “üşb” veya “haşişe” (otsu bitkiler) olmak üzere üçe ayrılmış çiçeğin dış kısımları “dış kadeh” (-kaliks-), “çiçeğin muhiti” (-korolla-) “çiçeğin huyutu” (-stamen), “enbube-i amudiye” (-stilus-) ve “nokta” (-stigma-) olarak tanımlanmıştır⁽⁶⁾

İlk bilimsel tıbbî botanik kitabı *Éléments de botanique l'usage des élèves de l'école de Médecine Impériale de Galata Serai* olup yazarı Avusturyalı hekim Charles Ambroise Bernard'dır⁽⁷⁾. İlk sistematik botanik kitabı ise Asuman Baytop'un saptamalarına göre Salih Efendi'nin *İlim-i Hayvanat ve Nebatatıdır*⁽⁸⁾

DÖNEMLERE GÖRE BASILAN BOTANİK KİTAPLARI

Çalışma dönemimiz yukarıda ana hatları ile özetlediğimiz belli zaman dilimlerine ayrılmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz :

a) Tanzimat Dönemi (1839-1876),

⁵ Ekmeleddin, İHSANOĞLU, “Mühendishane-i Besr-i Humayun Baş hocası İshak Efendi ve Çalışmaları Hakkında Arşiv Belgelerine Dayandırılan Bir Değerlendirme Denemesi”, *Belleten*, c.LIII, No.207, s.735-765. Asuman BAYTOP, Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları, İstanbul, 2003, s. 176. Y. ALTAN-G. ALÇİTEPE-E ALÇİTEPE, “Osmanlı Alfabeti ile Basılan Bazı Botanik Kitapları” *Kebikeç*, c.20, s.81-82.

⁶ Feza GUNERGUN, “Osmanlı Dönemi'nde Türkiye'ye Modern Botanik Girişi ve Gelişmesi” *Osmanlı*, c.VIII, S. 471-480.

⁷ Asuman BAYTOP, “Eczacılık Öğretiminde İlk Botanik Ders Kitabı : Eemens de Botanique”, *Acta Pharmaceutica*, c.31, No.2, s. 73. A. ALTINTAŞ, Karl Ambroise BERNARD'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongreleri*, Ankara, s.91-100.

⁸ Asuman BAYTOP, a.g.e., s.231-258.

- b) Birinci Meşrutiyet Dönemi (1877-1878),
 c) İstibdat Dönemi (1878-1908),
 d) İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1914),
 e) Birinci Dünya Savaşı (1914-1918),
 f) Ulusal Kurtuluş Savaşı (1919-1922),
 g) T. C. Dönemi (1923-1928).

Yukarıdaki zaman dilimlerine göre basılan kitaplar şöylece tasnif edilebilir:

a) TANZİMAT DÖNEMİ:

i- Hekimbaşı Salih Efendi: **İLM-İ HAYVANAT ve NEBATAT (ZOOLOJİ ve BOTANİK)**. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1865, 2+89 s., 240 x 160 mm

ii- Hekimbaşı Salih Efendi: **USUL-İ MENAKİB-İ TABİİYAT (DOĞA BİLİMLERİ)**. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1872, 88 s. 220 x 150 mm

iii- Hüseyin Remzi: **İLM-i MEVALİD-İ SELASE'den USUL-İ NEBATAT (BOTANİK ARAŞTIRMALARINDA ÜÇ YÖNTEM)**. Mekteb-i Harbiye İdare-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1876, 61 s., 220 x 150 mm.

iv- Hüseyin Remzi: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)** Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1874, 154 s., 220 x 160 mm

v- **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)** Yazarı, basım yer ve yılı saptanmadı. Resimli teksir metin, 96 s., 210 x 150 mm.

vi- Mustafa Hami Paşa: **ZUBDETUL-ULÛM) FENN-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Mekteb-i Sanayi Matbaası, (İstanbul, 1874), 75 s., 220x160 mm.

b) BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ:

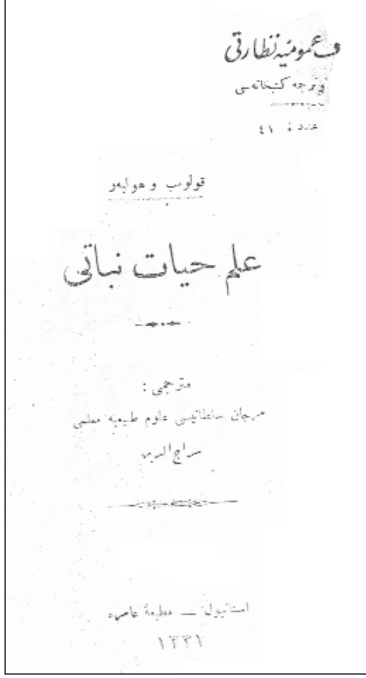
Hiçbir eser basılmamıştır.

c) İSTİBDAT DÖNEMİ:

i- Ali Rıza: **FENN-i HAYAT-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1893, 264 s., 160x200 mm.

ii- BERZUNG, E. Ferdinand: **MUHTASAR NEBATAT (KISALTILMIŞ BOTANİK BİLGİSİ)**. (Çevirmen: Yusuf bin Ragıb), Mühendishane-i Berr-i





Humayûn Matbaası, İstanbul, 1903, 8+173+43 s., 150x210 mm.

iii- CAUVET, Désire: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. (Çevirmen : El-Hacc Mehmed Ali), Mektebi Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1886, c.I, 481, c.II, 1023 s., 150x220 mm.

iv- Es'ad Şerafeddin: **MEBADİ-İ İLM-İ NEBATAT (BOTANIĞE GİRİŞ)**. Âlem Matbaası, İstanbul, 1901, 208 s

v- Hüseyin Remzi: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Mekteb-i Şahane Litografya Destgâhı, İstanbul, 1898, 184-8 s., 160x210 mm.

vi- Hüseyin Remzi: **İLM-İ NEBATAT – Morphologie (BOTANİK)**. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1905, 208 s.

vii- İbnu'r – Rüşd Osman Rahmi: **HAYAT-İ NEBATAT (BOTANİK)**. İstegan

Matbaası, İstanbul, 1882, 391. s.

vii- Mahmud Es'ad: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1899, 890+4 s.

ix- Mahmud Es'ad: **TARİH-İ TIBBİ'den İLM-İ NEBATAT (TIP TARİHİNDE BOTANİK)**. Hizmet Matbaası, İzmir, 1894, 570 s.

x- Mehmed Ali Paşa: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Kitabı basan matbaa saptanamadı, İstanbul, 1885-1892, c.I, 481 s; c.II, 1023 s., 220x150 mm.

xi- Mehmed Ali Paşa: **İLM-İ NEBATAT-İ TIBBİYYE (TIBBÎ BİTKİLER)**. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1878, c. I, 587+31 s, c.II, 660+9 s., 220x150 mm. (6)

xii- Mehmed Ali Paşa: **KİTABU'N-NEBATAT (BOTANİK)**. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1900, 1000 s., 220x150 mm.

xiii- Mehmed Niyazi: **FEZÂİL-İ NEBATAT-İ TIBBİYE VE ZİRAİYE (TIBBÎ VE ZİRAÎ BİTKİLERİN ÖZELLİKLERİ)**. Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şahâne Matbaası, İstanbul, 1905-1905, c.I, 786 s., c.II, 314 s.

xiv- Mehmed Niyazi: **İLM-NEBATAT (BOTANİK)**. Karabet Matbaası, İstanbul, 1898, 130+2 s.

xv- Mıgırdıç Hekimyan: **İLM-NEBATAT (BOTANİK)**. Mihran Matbaası, İstanbul, 1882, 391 s.

xvi- Necib Asım: **KIRAAT-I FENNİYE (FEN BİLGİSİ OKUMA KİTABI)**. Karabet Matbaası, İstanbul, 1892, c.I, 126, 1893, c.II, 232 s.

xvii- Salih: **İLM-NEBATAT (BOTANİK)**. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgâhı, İstanbul, 1889, c.I, 185+15 s.; c.II, 56+8 s.

d) II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ:

i- Es'ad Şerafeddin: **FENN-İ HUR-DEBİN-İ NEBATAT (BOTANİKTE MİKROSKOP KULLANIMI)**. Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1913, 112 s.

ii- Es'ad Şerafeddin: **İLM-NEBATAT (BOTANİK)**. Karabet Matbaası, İstanbul, 1912, 347 s., 140x200 mm.

iii- Es'ad Şerafeddin: **NEBATAT-İ SAY-DALANIYE (ZİRÂİ VE SİNÂİ BİTKİLER)**. Kader Matbaası, İstanbul, 1912, 704 s., 130x190 mm.

iv- Es'ad Şerafeddin: **NEBATAT-I TIBBİYE DERSLERİ (TIBBÎ BOTANİK DERSLERİ)**. Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1909, 363 s., 170x250 mm.

v- Hasan Tahsin: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi, İstanbul, 1919, 320+2 s., 180x250 mm.

vi- Hudaverdi: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1913, 320+2 s., 170x240 mm.

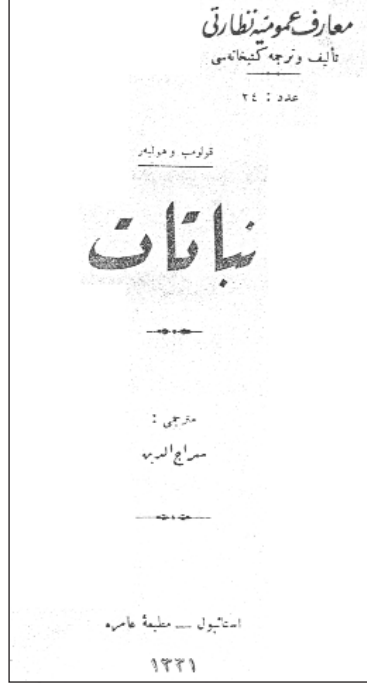
vii- Kasım İzzeddin: **KİTABUN-NEBATAT (BOTANİK)**. Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1911, 128 s.

viii- Mehmed Tayyar: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi, İstanbul, 1911, Kısım I, 37 s; Kısım II, 31 s.

ix- Mustafa Satı: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1909, 171 s.

x- Selanikli Hasan Sıdkı: **NEBATAT-I TIBBİYE HULÂSASI (TIBBÎ BOTANİK ÖZETİ)**. İstanbul, 1913, 80 s.

xi- Şerafeddin: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Matbaatu'l-Umumiye, Kahire, 1913, 304 s., 140x200 mm.





xii- Şerafeddin: **İLM-İ NEBATAT-İ TIBBİ'den MEBHAS-I ENSİCE (TİBBİ BİTKİLERİN DOKULARI)**. Metin Matbaası, İstanbul, 109 s, 130x200 mm.

xiii- Şerafeddin: **İLM-İ NEBATAT-İ TIBBİ'den MEBHAS-I ENSİCE (TİBBİ BİTKİLERİN SİSTEMATİĞİ)**. Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul, 1910, 446 s., 120x170 mm.

e) I. DÜNYA SAVAŞI:

i- Ali Rıza: **FENN-İ HAYAT-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Kanaat Matbaası, İstanbul, 1916, c.I, 552 s., c.II, 464 s.

ii- Es'ad Şerafeddin: **HAFİ İLKAHLI NEBATLAR (TOHURLU BİTKİLER)**. Tıbbiye-i Askerî Matbaası, İstanbul, 1917, 112 s, 160x240 mm.

iii- Siraceddin: **İLM-İ HAYAT-İ NEBATİ (BOTANİK)**. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1915, 493 s., 120x195 mm.

iv- Siraceddin: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1915, 328 s., 170x190 mm.

v- Subhi Edhem: **İLM-İ NEBATAT TARİHİ (BOTANİK TARİHİ)**. Kitabhane-i Sudi İstanbul, 1917, 207 s., 140x200 mm.



vi- Subhi Edhem: **TİBBÎ VE ZİRÂÎ İLM-İ NEBATAT DERSLERİ (TİBBÎ VE ZİRÂÎ BOTANİK DERSLERİ)** Şirket-i Müretebiyye Matbaası, İstanbul, 1917, c.III, 302 s., 140x200 mm.

f) ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI:

i- Hüseyin Remzi: **TEŞRİH VE VEZÂIFUL – NEBATİ (BİTKİLERİN ANATOMİSİ VE GÖREVLERİ)**. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1919, 153 s., 120x170 mm.

g) T. C. DÖNEMİ:

i- Ahmed Refik – Mehmed Emin: **YENİ NEBATAT (BOTANİK)**. Amedî Matbaası, İstanbul, 1928, 287 s.

ii- Ebu'l-Muhsin Kemal: **TARİH-İ TİBBÎ'den İLM-İ NEBATAT (TİB TARİHİNDEN BOTANİK)**. Artin ASADURYAN ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1923, 2006, 206 s., 130x185 mm.

iii- Es'ad Şerafeddin: **İLKAH-I HAFİ NEBATLAR (TOHUMLU BİTKİLER)**. Daru'l-Fünun Matbaası, İstanbul, 1925-1926 c.I, 771, s; c.II, 527 s., 140x200 mm.

iv- Es'ad Şerafeddin: **MUHTASAR NEBATAT (ÖZET BOTANİK)**. Daru'l-Fünûn Matbaası, İstanbul, 1927, Fasikül-I, 37 s; Fasikül-II, 121 s, 140x200 mm.

v- Harun Reşid: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Kanaat Matbaası, İstanbul, 1925, 222 s., 195x220 mm

vi- İbrahim Hakkı: **NEBATLAR ALEMİ (BİTKİLERİN DÜNYASI)**. Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, 435 s., 165x245 mm

vii- Siraceddin: **NEBATAT DERSLERİ (BOTANİK DERSLERİ)**. Kitabhane-i Hilmi, İstanbul, 1928, 341 s, 105x180 mm

viii- Siraceddin: **İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)**. Garayan Matbaası, İstanbul, 1924, 208 s., 160x180 mm.

ix- Tevfik Ali: **NEBATAT İLMİ (BOTANİK)**. Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1925, 271 s., 160x180 mm.

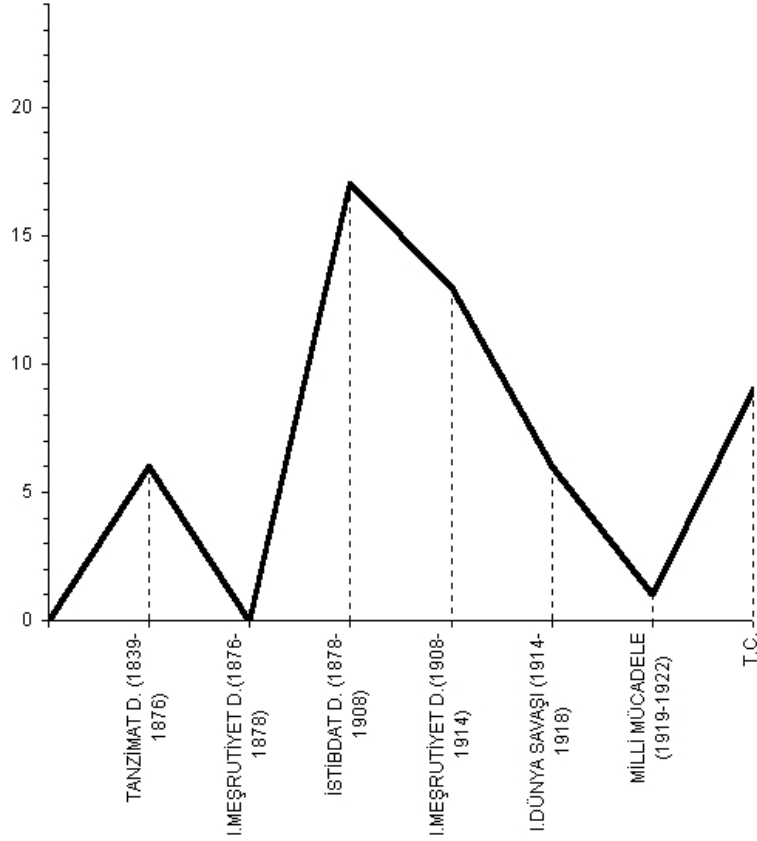
SONUÇ ve TARTIŞMA

Çalışmalar elli iki botanik kitabı incelenmiştir. Adı geçen dönemde ziraa-tle ilgili eserlerin de, yayınlandığı gözlenmiş ve bunlar özenle botanikten ayrılmıştır. Elde edilen veriler incelendiğinde şöyle bir sonuçla karşılaşırız.

SNO	DÖNEM	ADET	YIL BAŞINA	%
			DÜŞEN YAYIN	
1	TANZİMAT D. (1839-1876)	6	0,16	11,53
2	I.MEŞRUTİYET D.(1876-1878)		2	
3	İSTİBDAT D. (1878-1908)	17	0,56	32,69
4	I.MEŞRUTİYET D.(1908-1914)	13	2,6	25
5	I.DÜNYA SAVAŞI (1914-1918)	6	1,5	11,53
6	MİLLİ MÜCADELE (1919-1922)	1	0,33	1,92
7	T.C.	9	1,8	17,3
	TOPLAM (ADET)	52	8,95	99,97

Bunun grafik olarak ifadesi şöyledir.

DÖNEM İTİBARIYLA



Batılı anlamda en fazla okulun açıldığı dönem, 1878-1908 arası “istibdad” diye adlandırdığımız devirdir. Bu dönemde temel bilimlerden botanikte bir tür yayın patlamasının yaşandığı gözlemliyoruz. II. Meşrutiyet devrinde de, bu durum devam etmiştir. Ama 1914/1918 yılları arasında yaşanan Birinci Dünya savaşı gerçeğini ortaya çıkaracak ve bilime ket vuracaktır. Bu yıllarda yayın sayısı yalnızca altıdır.

Ardından gelen dönem tam anlamıyla bir yıkımdır. Ülke yabancı güçler tarafından işgal edilecek ve Türk halkı kurtuluş savaşı verecektir. Üç yıl süren bu devrede yalnız bir kitap basılabilmıştır. Bu da Mustafa Kemal’in “Yurtta barış, Dünya’da barış” ilkesinin ne denli doğru olduğunu kanıtlamaktadır. Dikkat çeken husus barış dönemi olarak nitelendirebileceğimiz zaman dilimlerinde yayınlarda artış gözlemlenirken (örneğin 1878-1908 arası % 32,69) sa-

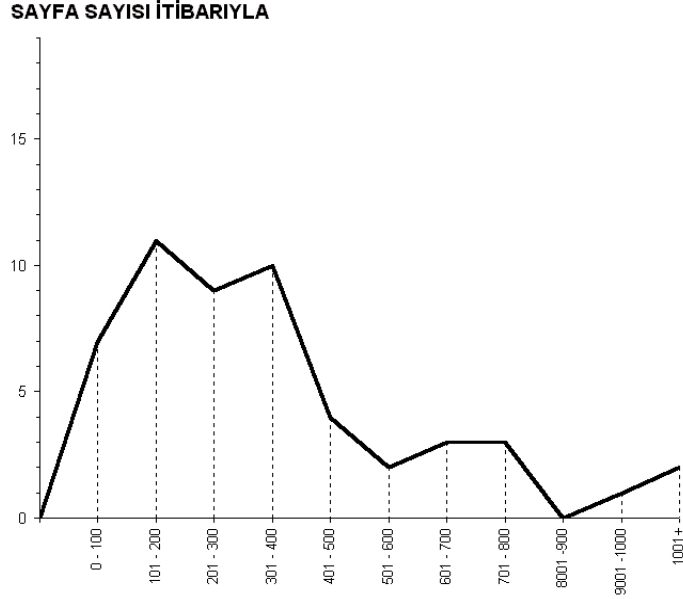
vaşın yaşandığı yıllarda (örneğin 1914-1918 arası % 11,53) tersine bir durumla karşılaşmaktadır. Ülkemizin işgal edildiği 1918-1922 yılları arasında ise yalnızca bir adet kitap yayınlanabilmiştir. Bu da savaşın bilime vurduğu darbenin bir göstergesidir. Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923'ten harf devriminin gerçekleştiği 1928'e değin geçen süreçte yapılan yayının oranı % 17,30'dur.

1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kendine çağdaşlaşmak ve batılılaşmak ilkelerini temel hedef olarak seçmiştir. Bu amaç doğrultusunda 3 Mart 1924'te 429, 430 ve 431 sayılı yasalarla Hilafet Makamı, Şer'iyye ve Evkaf Vekaletleri lağvedilmiştir. Bu aslında laik düzenin tesisinden başka bir şey değildir. Öte yandan 1928'de yapılan Harf Devrimi ile geçmişle olan bağlar tamamen koparılmıştır. Bu kısa devirde dokuz botanik konulu kitap yayınlanmıştır ki, böylesi bir hamlede Mustafa Kemal'in "hayatta en gerçek yol gösterici bilimdir" söyleminin payı olduğu kuşkusuz gerçektir.

Sayfa sayısı itibariyle bir inceleme yaparsak şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız.

SNO	SAYFA SAYISI	ADET	%
1	0 – 100	7	13,46
2	101 – 200	11	21,15
3	201 – 300	9	17,3
4	301 – 400	10	19,23
5	401 – 500	4	7,69
6	501 – 600	2	3,84
7	601 – 700	3	5,76
8	701 – 800	3	5,76
9	8001 -900	-	-
10	9001 -1000	1	1,92
11	1001+	2	3,84

Grafik olarak ifadesi şöyledir :



Görüldüğü gibi 101-200 sayfalık kitaplar daha yoğunluktadır. Ancak 500 ve üstü hacimli kitapların oranının % 21.42 olması da ilgi çekici bir sonuçtur.

Bu kitapların günümüz literatürüne kazandırılması gerekmektedir. En azından botanik tarihi üzerine yapılacak incelemelerde birinci elden kaynak olduğu unutulmamalıdır. Ancak böylesi uygulamaların interdisipliner olduğu da ayrı bir gerçektir. Bunun için TÜBİTAK gibi kurumların konuya el atması ve araştırmacıları teşvik etmesi şarttır.

Özet: Osmanlı İmparatorluğu'nda botanikle ilgili bilimsel eğitim ilk kez Tıbhâne-i Âmire'de verilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada ilk bilimsel çalışmalardan Latin alfabesinin kabul edildiği 1928 yılına kadar yayımlanan botanik kitapları tanımlanarak, istatistik verileriyle dönemsel değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Botanik, bibliyografya, Osmanlı dönemi, Cumhuriyet dönemi.

Abstract: Modern scientific education on botanics in the Ottoman Empire began at Tıbhane-i Âmire. This article provides a bibliography of botanic books with the statistical